

KÁNYÁDI ANDRÁS

NÉGY FRANCIA ÁRNYÉKPÁR

Árnyjátékok

■ Árnyékról beszélni izgalmas feladat, bár azonnal jelezniem kell, hogy nem a jungi tudattalanról lesz szó és nem is a holtak árnyairól, akik oly gyakran szolgálnak tanáccsal bolyongó hajósoknak és bátortalan hercegeknek. Sokkal inkább az árnyék irodalmi tematizálása érdekel, s ez éppúgy lehet a Doppelgänger négy válfajának egyike, mint az értékvesztés megjelenítése, ahogy nem zárkozom el a toposzokká szerveződő motívumok, a fordítói bakik vagy a biográfiai allegóriák futólagos értelmezése elől sem. A történeti-filológiai megközelítés ugyanolyan legitim, mint a mítoszkritikai, imagológiai, hermeneutikai, intertextuális vagy éppenséggel stilisztikai módszer, és e rövid írásban nem áll szándékomban semmiféle hierarchiát kialakítani. A közös átfedési pontot a francia irodalom százhuszonvalahány éve jelenti, illetve, ha már mindenképpen irányzatokhoz ragaszkodunk: a romantikától a kései szürrealistákig terjedő francia próza és költészet, de természetesen bármiféle teljesség igénye nélkül. Ezért is inkább egy sajátos szerkezeten keresztül próbálok vizsgálgódní, melyet szeretnék ugyan árnyékban hagyni, de korunk avatott olvasójának nem okoz gondot a felismerése, még mielőtt bölcs vagy, ki tudja, bosszús mosollyal e lapszám következő írására térne.

Az idegen árus

■ Adalbert von Chamisso legalább annyira francia, mint amennyire német. Az árnyékát elkótyavetyélt Peter Schlemihl számtalan értelmezése közül a leg-

...orrcimpája piros,
tekintete egy egész
várost semmisített meg,
homloka körül pedig
ragadozó madarak
röpködnek.

markánsabb a személyes sors allegóriája, a forradalmi események miatt gyermekfejjel idegenbe szakadt, vezetékneve *t* betűjét elhagyó, keresztnévét megváltoztató, hazáját vesztett francia arisztokrata sorsáé. Erről a kettészakítottságról panaszkodnak a német nyelvűvé vált író levelei. A kisregény alapötletét egy Fouquéval folytatott beszélgetés adta, s talán ez is jelképes, hisz barátja szintén francia származású, noha hugenotta felmenői évszázaddal korábban menekültek porosz földre. Schlemihl végzete a kerti mulatságon megismert sovány, rendkívül készséges szürke úr, aki ismeretlenül is minden vendég szeszélyének eleget tesz, s megköti az első pillantásra előnytelennek látszó üzletet, mely a valójában kitűnő befektetőt igencsak értékes portékával kecsegteti. De a felgöngyölített árnyék után már nem sikerül az ifjú lelkét is megkaparintani, s az árus dolgavégezetlenül távozik. Az árnyék elvesztése otthontalansággal jár, Schlemihl ezt keservesen megtapasztalja, de végül megtalálja ellenszerét: vándorlásait tudományos tevékenységgel párosítja. Chamisso botanizálása Rousseau és Goethe szenvedélyét idézi, Schlemihl története pedig egy hosszú európai irodalmi vándorlás kalandja.

*

Apollinaire idegenségére sem lehet panasz: lengyel és olasz nászból született vérbeli francia. *Az árnyék eltávozása* című írásának ötlete a kabbalisztikus hagyományban gyökerezik: halála előtt harminc nappal az embert faképnél hagyja árnyéka. A narrátor és Louise nevű kedvese a párizsi zsidónegyedben kószálva felfedezik David Bakar régiségkereskedését. Szombat lévén az árus csak egy szívességért cserébe hajlandó kiszolgálni: árnyékpróbára invitálja vásárlóit, hogy kiderítse, mennyi ideje van még hátra. Árnyékjósról van tehát szó, aki mellesleg nyelvész is, hisz háromnyelvű szófejtésével megvilágítja a hamu, a hasis és az árnyék rokonságát. Bakar mindhármuk árnyékát elkeveri, idegen nyelvű varázsigéket mormol, végül megnyugodva bocsátja útjára látogatóit. Louise árnyék nélkül lép ki az utcára, s a narrátor rádöbben, hogy a nő meg fog halni. Az árnyék az életet jelenti, az idegen árus pedig ezúttal nem ördögként, hanem árnyéktolvajként szerepel, aki fekete mágiával tulajdonítja el a másik ember árnyékát. Figyelemre méltó viszont a narrátor cinkossága: a séta egy tönkrement párkapcsolat utolsó délutánjára esik, s a zsidó kereskedő varázslatának eredményessége a narrátor barátnője iránt érzett dühének és kiábrándultságának keverékétől is függ. Louise halálára ennél fogva a gondolatban elkövetett, bizonyíthatatlan gyilkosság árnyéka vetül.

A skalpolás bűvölete

■ Remetét idéz nevével *Onuphrius*, Théophile Gautier novellájának címadó, festőként sem tehetségtelen költője, s ez korántsem véletlen: a hős teljesen elszigetelődik a való világtól, és a fantázia hagymázos birodalmában ver tanyát. A hoffmanni mesék lelkes olvasója egy triktrak parti hevében tulajdon ujjá árnyékát véli megpillantani, ám hamarosan kiderül, hogy csak gonosz Doppelgängerere rubingyűrűvel ékes ujját látta. A hasonmás nem késlekedik, nekilát romboló tevékenységének, melynek legemlékezetesebb pillanata a csonkítás: Onuphrius tükörképe kilép a tükörből, és a meglepett költő feje tetejét könnyed mozdulattal, mintha csak „pástétomot szelne”, lekanyarítja. Nem sokkal később pedig egy hangulatos estélyen bukkan föl újra, ahol gazdája helyett brillírozik. Innen persze egyenes út vezet a főhős idegösszeomlása felé, s a Schlemihl történetére is jól emlékező szerencsétlen ifjú többé sem tükörképét, sem árnyékát nem találja. Környezete minden cáfolata hiábavaló: a tébolydában végzi. Az elbeszélés ironikus hangneme az irodalom, azon belül is a fantasztikus irodalom ártalmait parodizálja, a Don Quijote-szerű hős ábrándvilága összeférhetetlen a józan francia társadalom valóság szemléletével, ahol a nők feltűnően sikerorientáltak. A csodabogár árnyéka pedig igazi dandyként viselkedik: bohém és flegma.

Rendkívül talányos Lautréamont Maldoror-figurája, hiszen ez a név eleve összekapcsolja a Gonoszt a fájdalommal. A *Maldoror* negyedik énekének ötödik szakaszában a narrátor a szobája falán kirajzolódó „roppant erejű árnyalakhoz” intéz szónoklatot, akiről annyit tudunk meg, hogy orrcimpája piros, tekintete egy egész várost semmisített meg, homloka körül pedig ragadozó madarak röpködnek. A csonkítás motívuma következik: az árnyék megskalpolt rézbőrűre emlékeztet, akit az elbeszélő tulajdon mesterének nevez, és csodálattal halmoz el. Az utolsó sor látszólag feloldja a rejtélyt: „az optika kérlelhetetlen törvényei szembesítenek tulajdon képmásom fel-nem-ismerésével.” Ám Lautréamont minden bizonnyal nem csupán saját, a fal síkján megtörő, fejtető nélküli árnyékát látja, mint az lefekvéskor szokásos, hanem egy sajátos természeti jelenséget is: a kitörés utáni, pusztítást végzett, vörös kráterű tűzhányó árnyékát. Az értelmezést ilyenformán kettős mederbe terelhetjük: egyrészt a költői képzelet romantikus metaforája kapcsolódik a látomáshoz, másrészt a szerző földrajzi kötődésű eredetmítosza nyilatkozik meg, hiszen Isidore Ducasse Montevideóban látta meg a napvilágot, és csak Párizsban vált Lautréamont-ná. Az uruguayi főváros etimológiáját pedig Magellán portugál matrózának köszönheti: „Monte vide eu!”

A kései látogató

■ A külső autoszkópia az az érzékcsalódáson alapuló jelenség, amikor valaki a saját képmását megelevenedve látja. Szegény Musset ebben a különös betegségben szenvedett, s ezt kedvese, Georges Sand szóvá is tette, bár nem bizonyult különösebben jó terapeuta. Így a *Decemberi éjben* a „költő” már egy Ninon nevezetű hölgy miatti szerelmi csalódás nyomán fakadt dalra, s a Kálnoky fordította vers a Doppelgänger-téma szép példája. A lírainak mondott ént kitaróan kíséri egy gyászruhás jövevény, „ki testvérként hasonlít” a panaszkodóra; általában olyankor jelenik meg, amikor nyugtalanság vagy bánat gyötri, s főként az esti órákban teszi tiszteletét. A lény hűségesebb útítárs, a turisztikailag érdektelen Le Havre-ba éppúgy vele tart, mint Firenzébe, bárhová, ahol a költő „álomképek árnyát” üldözi. A démon vagy angyal kilétét tisztázandó a költő színvallásra készíti a látomást, s itt az időpont és a megjelenés módja kulcsfontosságú: „De hirtelen, homályában az éjnek, / nesztelenül jött egy alak; / a függönyön suhanó árny sötétlett, / s leült, elérve ágyamat. / Zord hasonmásom, talpig feketében, / ki vagy te, halvány, komor arc? / Hiú álom-e? vagy valódi képem, / mit e tükörben pillantok meg éppen?” A borítékolható válasz (magány) erős Heine-hatást tükröz, a kései látogató pedig Ady ismerős kisfiújának nyugat-európai előfutára.

Baudelaire-t is foglalkoztatja az árnyék kérdése, talán mert számára a legkedvesebb napszak az alkony. A melankólia ideje ez, a baglyok és a leszbuszi szerelmesek órája, de mindenekefelett a harmónia, a kiegyenlítőds pillanata. Ezt az összhangot valahogy a versformának is tükröznie kell, ezért fordul az *Esti harmónia* a Victor Hugo által meghonosított pantunhoz. A maláj költészet gyöngyszeme az ismétlés szimmetriájával tűnik ki, a páros és páratlan sorok következetes variációjával. A francia költő alexandrinusokkal toldja meg a pantunt, és ravaszul csak két sorvéget használ, egy magas, illetve egy mély hangrendűt. A névtelenül imádott Apollonie Sabatier ihlette vers kisebbfajta apokalipszist jósol, a civilizációk alkonyát, a szép tovatűntét. Nem csoda hát, hogy a „gyöngéd szív” gyűlöli a hatalmas „sötét űrt”; utóbbi az árnyék félelmetessé növesztett képével szembesíti az olvasót, melynek következményeként még a nap is saját „alvadt vérebe” fullad. A borzalom és enyészet képeit a derűs áhítat arzenálja ellen-súlyozza: ostayartó, füstölő, fényes múlt és az esti valcer hangjai. A nyugtalanság és

megnyugvás váltakozását a dicséretes fordítás is érzékelteti, a francia „oir/ige” (oár/ízs) magánhangzóit a magyar „o-a/a-o” kombináció váltja fel, de egy fránya „u” kései látogatása beárnyékolja a műfordító maradéktalan sikerét.

A szétfoslás kísértete

■ 1945 júniusában a theresienstadti lágerben egészen biztos nem volt papír, így a halálosan legyengült Robert Desnos zsebében nem találhatták meg a költő utolsó versét. A legenda a prágai *Svobodné Noviny*ban megjelent, *Százszor árnyabb az árnynál* című nekrológ tíz nappal későbbi francia félrefordítása nyomán keletkezett: a *Les lettres françaises* augusztus 11-i számában egy szignálatlan cikk Desnos „utolsó” versét idézte. Csakhogy a cseh lap egy már 1926-ban megjelent, *J'ai tant rêvé de toi* című próza-vers utolsó szakaszát emelte ki mint az életmű új megvilágításának lehetőségét, ráadásul a cseh fordító nem tett különbséget a „kísértet” és az „árnyék” szó között. A francia cikkíró vagy nem ismerte ezt a húsz évvel korábban keletkezett költeményt, vagy a legendaalkotás lehetősége lebegett a szeme előtt; nemcsak új, hangzatos címet választott, hanem a cseh fordítást fordította vissza franciára, kissé a Herz-féle szalámi mintájára. A tévhit miatt Desnos „utolsó verse” több antológiában is szerepelt, végső cáfolata pedig csak negyedszázaddal később jelent meg a legenda születését kiváltó francia újságban. Idézzük hát a költő tartós próféciját: „mégsem marad számomra más, mint hogy kísértet legyek a kísértetek között, hogy százszor árnyabb árny legyek az árnynál, mely életed napóráján vidáman sétál most és mindörökké.”

*

A szürrealizmustól eltávolodott Jacques Prévert meglehetősen borúlátó hangulatban írja *Az árnyak* című költeményét, a hírhedt desnos-i „szabadság vagy szerelem” dilemma parafrázisát. A „szerelem fényében” sütkérező szerelmespár idilljét a falon kirajzolódó árnyékok fenyegetik, tulajdon testük árnyékai. E két egymást kergető kutya, akiket közös lánc tart össze, „egyaránt morog a szerelemre”, és csak arra vár, hogy megkaparintsa a koncot, mely nem más, mint a csonttá aszalódott test, az összetört szerelem, a végéhez ért élet. Miután vágyuk teljesül, az árnyak elássák a csontokat, és magukat is elhantolják az „idő hamuja” alá. Az árnyék itt tehát az önzés metaforája, mely bármiféle osztozásra képtelen, s az egyéni szabadságot tekinti egyetlen hiteles gazdájának. Prévert, akárcsak a szürrealizmuson edződött költőtársai, a halál képzetével kapcsolja össze az árnyék fogalmát, és az apollinaire-i árnyékjós híve. Elmondható, hogy a francia irodalom, bár nem szentel megkülönböztetett figyelmet az árnyék témájának, néhányszor központi motívumként szerepelteti, s a más-más korban született szövegek között létrejön az a természetes dialógus, mely a folytonosságon nyugvó irodalmak sajátja: Apollinaire ráérez a chamissoi idegenségre, Lautréamont begyűjti Gautier skalpját, Baudelaire enyhíti Musset gyászát, Prévert jóslata pedig a desnosi hamvoknak is szól.

■ IRODALOM

Adalbert von Chamisso: *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* (1813). *Peter Schlemihl különös története*, ford. Turóczy-Trostler József.

Théophile Gautier: *Onuphris ou les vexations fantastiques d'un admirateur d'Hoffmann* (1832).

Lautréamont: *Les chants de Maldoror* (1869). *Maldoror énekei*, ford. Bognár Róbert.

Alfred de Musset: *La nuit de décembre* (1835). *Decemberi éj*, ford. Kálnoky László.

Charles Baudelaire: *Harmonie du soir* (1857). *Esti harmónia*, ford. Kálnoky László.

Guillaume Apollinaire: *Le départ de l'ombre* (1911).

Robert Desnos: *J'ai tant rêvé de toi* (1926). *Annyit álmodtam rólad*, ford. Somlyó György.

Jacques Prévert: *Les ombres* (1948). *Az árnyak*, ford. Bittei Lajos.

***

Gero von Wilpert: *Der verlorene Schatten*. Kröner, Stuttgart, 1978.

Les Lettres Françaises (1970. augusztus 9–16.)